

18. ve 19. Yüzyıl Diyarbekir’inde Toprak için Su, Su için Mücadele

HAMZA ERDEM

Doktora Adayı, Ege Üniversitesi,
İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı
erdemhamzaerdem@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9476-3329
Makale geliş tarihi: 29 Eylül 2023
Makale kabul tarihi: 30 Kasım 2023

Özet

Osmanlı tarih yazımında ortak alanlar üzerinden mülkiyet ilişkileri ve özel mülkiyetin inşa süreçleri son yıllarda araştırma konusu olmuş ve bu minvaldeki çalışmalar artış göstermiştir. Özellikle ormanlar, göller, akarsular ve meralar gibi ortak alanlar tartışma gündemi yaratmış ve toplumsal sınıfların ortak alanlar üzerinden mücadeleleri araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda genellikle doğayla toplum arasında doğrudan bir bağ kurularak ekolojik şartların sosyal ve ekonomik ilişkilerde belirleyici bir unsur görülebileceği iddia edilmiştir. Bu çalışma ise merkeze üretim ilişkilerini alarak ekolojik bir unsur olan suyun ekonomi politiğine dikkat çekmektedir. 18. ve 19. yüzyıl Diyarbekir’inin farklı yerlerinde ve farklı zamanlarında gerçekteşen su anlaşmazlıkları üretim ilişkileri perspektifinden incelenecek ve aynı zamanda Diyarbekir kırsalındaki toprak sahiplerinin ve köylülerin suyu tasarruf etme biçimleri işlenecektir. Bu çerçevede ortak alanların toprak sahiplerinin kendi içlerinde ve toprak sahipleri ile köylüler arasında nasıl bir mücadele alanı haline geldiği belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbekir, su, ortak alan, toprak sahipliği, köylülük

Abstract

18th and 19th Century Diyarbekir Water for Land, Struggle for Water

In recent years in Ottoman historiography, property relations and the construction processes of private property over common areas have been a subject of research in recent years and studies in this regard have increased. Especially common areas such as forests, lakes, rivers and pastures have created a topic of discussion and the struggles of social classes over common areas have attracted the attention of researchers. In this context, it has been claimed that ecological conditions can be seen as a determining factor in social and economic relations by establishing a direct link between nature and society. This study, on the other hand, draws attention to the political economy of water as an ecological element by putting production relations at the centre. In 18th- and 19th-century Diyarbekir, water disputes in different places and at different times will be analysed from the perspective of relations of production, as well as the ways in which landowners and peasants in rural Diyarbekir use water will be discussed. In this context the ways in which the commons became a site of struggle among landowners themselves and between landowners and peasants will be analysed.

Keywords: Diyarbekir, water, commons, land ownership, peasantry

Giriş

Osmanlı tarih yazımında insan/toplum ve doğa arasındaki ilişkiler son yıllarda Osmanlı çevre tarihi alt disiplini altında incelenmeye başlanmış ve doğanın sosyo-ekonomik olguları nasıl şekillendirdiği araştırılmıştır. İklim değişikliği, alt yapı sorunları ve ortak alanların kullanımı gibi konular üzerinden toplumsal aktörlerin hareketleri çeşitli çalışmalarda konu edinilmiştir.² İmparatorluk coğrafyasının geniş olması hasebiyle farklı iklim yapıları ve farklı coğrafi durumlar Osmanlı ekolojik yapısının homojen olmamasına sebebiyet vermiş ve çalışmalar da bu durum üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda genellikle Balkanlar ve Batı Anadolu bölgeleri diğer bölgelere göre çalışmalarda daha fazla alana sahip olmuştur.³ Son yıllarda artan çevre tarihi çalışmaları Balkanlar'da ortak alan ve mülkiyet meseleleri de dahil edilmiştir. Özkan Akpınar, makalesinde çevre tarihinin son yıllarda iki argüman üzerinden ilerlediğini ifade etmektedir: çeşitli toplumsal aktörler arasındaki mücadele ve mülkiyet meselesi. Akpınar, 19. yüzyıl Yanya'sında bataklıklar ve Lapsista gölü üzerinden Yanya meclis üyelerinin, çiftlik ve toprak sahiplerinin genel olarak Yanya seçkinlerinin kendi içlerinde verdikleri mücadeleye odaklanmaktadır.⁴ Bu konu, Akpınar'dan önce Dilek Akyağın Kaya tarafından tebliğ olarak sunulmuş ve çalışmada Yanya'daki ortak alanlar üzerinden mülkiyet ilişkileri tartışılmıştı. Kaya, Akpınar'ın aksine çevre tarihinden ziyade üretim ilişkilerini merkeze almakta ve arazi kullanımı üzerinden hakların tanımlanması ve Osmanlı'da mülkiyetin inşa süreçlerine dikkat çekmektedir.⁵ Yine bir ortak alan meselesi Selçuk Dursun tarafından incelenmiştir. 19. yüzyıl ortalarında deniz, göl ve nehir balıkçılığına odaklanan Dursun, dalyancıların ortak alan olan göllerde balık tutma imtiyazı için verdikleri mücadeleye odaklanmaktadır.⁶ Dursun başka bir makalesinde yine ortak alan konusunu ormanlar üzerinden ele almaktadır. Cibali-i Mubaha kavramının müşterekler olarak karşılık bulduğunu belirten Dursun, İmparatorluk genelinde müştereklerin özellikle de ormanların 1858 Arazi Kanunnamesi ile 1870 Orman Nizamnamesi ile dönüşüme uğ-

1 Yaşar Kemal, Diyarbakır'da bulunduğu sırada yaşlı bir kişi ile karşılaşır. Sohbet esnasında Yaşar Kemal'in ağzından "dert" kelimesi çıkar ve yaşlı kişi de bu ifadeyi kullanır. Yaşar Kemal, *Nuhun Gemisi, Bu Diyar Baştan Başa 1* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 14.

2 Onur İnal ve Yavuz Köse, "Osmanlı Çevre Tarihini Yeniden Ele Almak", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 20-21.

3 Alan Mikhail'in çalışmalarını bu durumdan muaf tutabiliriz. Özellikle Mikhail'in Mısır çevre tarihi üzerine olan çalışmaları çevre tarihi alanında öncü çalışmalar içerisindedir. Bkz. Alan Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

4 Özkan Akpınar, "Making Property of a Marsh: Environment, Property, and Politics in Nineteenth-century Ottoman Loannina", *Middle Eastern Studies*, 58, 4 (2022): 1-17.

5 Dilek Akyağın Kaya, "Question of Property Rights Over Commons: Marshlands of Lapsista in the Late Nineteenth Century", *Colloque international: Appartenance locale et ses droits: les personnes et les choses*, düzenleyen Işık Tamdoğan (l'Institut français d'études anatoliennes (IFEA), İstanbul), 13-14 Aralık 2014.

6 Selçuk Dursun, "The Dalyans of Lake Karla: Property Rights and Artisanal Fishing in Ottoman Greece in the 19th Century", *CIEPO*, Budapeşte, 7-11 Ekim 2014.

radığını belirtmekte, bu sürecin toprak sahipleri lehine geliştiğini ve köylülerin görenek hukuklarını kaybederek mülksüzleştiklerini ifade etmektedir.⁷

Su sadece kırsal alanlar için değil aynı zamanda kentsel alanlar için de önemliydi. Bu doğrultuda K. Mehmet Kentel'in çalışması kır ve kent arasında ilişki kurarak suyun İstanbul için özellikle de Pera için önemine dikkat çekmektedir. Terkos gölünden Pera'ya suyun taksimi süreçlerini de ele alan Kentel, kır ile bağlantı kurarak su şebekesi meselesinden dolayı köylüler ile su şirketi arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Su şirketinin Terkos gölündeki hakimiyeti, köylülerin geleneksel su kaynaklarına olan erişimlerini engellemiş ve köylüler de bu duruma karşı tavır almışlardı.⁸

Bu bahsettiğimiz çalışmalarda da görüldüğü gibi çevre tarihi ana akım tarih anlayışının ötesine geçerek insan-doğa ilişkisini bir arka plan olarak görmekten kaçınıp tarihi belirleyici bir unsur olarak ele almaktadır. Bu bağlamda da ekolojik örüntüleri merkeze alarak iktisadi dinamikleri de göz ardı etmemektedir.⁹ Fakat bu çalışmalar genel olarak ekolojik unsurların sonuçlarına odaklanmakta ve yaşanan tüm toplumsal gerilimlerin doğa üzerindeki tahribatına değinmektedir. Örneğin Semih Çelik ve Christina Luke, 19. yüzyıl Batı Anadolu'sunda sulak alanlar üzerindeki mücadeleyi ele alan çalışmalarında yerel halk, Sultan Abdülhamid, yüksek rütbeli paşalar ve toprak sahipleri arasındaki ekonomik ve siyasi rekabetin ekolojik bir tahribat yarattığını ve ekosistemlerin bütünlüğü üzerinde bir bozulma yaşandığını iddia etmektedirler.¹⁰

Su meselesi ve iktisadi gelişmişlik arasında bağlantı kuran Ali Tanoğlu ise Türkiye'de su meselesinin hayati bir konu olduğunu ifade etmektedir. Coğrafyacı olan Tanoğlu 1940'lı yıllarda hazırladığı çalışmalarda Türkiye'de su meselesi, iklim ve kuraklık gibi konulara değinmiş ve Türkiye'de ziraat hayatında suyun kontrol altına alınması (su azlığı veya fazlalığı gibi konulardan yola çıkarak) gerektiğini vurgulamaktadır. Tanoğlu aynı zamanda Türkiye'deki su meselesinin Osmanlı İmparatorluğu'na dayandığını ve halihazırdaki su meselesindeki acıklı durumunun Osmanlı'dan kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹¹

Bu çalışma ise merkezine toplumsal dinamikleri alarak suyun kontrolü üzerinden Diyarbakir'de toprak sahiplerinin hem kendi içlerindeki hemde ve köylülerle olan anlaşmazlıklarına yer verecektir. Dolayısıyla çalışma Diyarbakir'de ekolojik sonuçlara değil

7 Selçuk Dursun, "İmtiyazla Mülksüzleştirme: Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde Orman Müşterekleri", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 319-348.

8 K. Mehmet Kentel, "Doğanın "Kozmopolis": 19. Yüzyıl Sonu İstanbulu'nda Terkos Suyolu Boyunca Köylüler, Mühendisler ve Hayvanlar", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 219.

9 J. Donald Hughes, *Çevresel Tarih Nedir?*, çev. M. Fatih Çalışır (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019), 21.

10 Semih Çelik ve Christina Luke, "Of Wetlands and Reclamation Regimes: Climate Change, Social Upheaval, and Political Practice in Western Anatolia in the Long Nineteenth Century", *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*, yay. haz. Christopher H. Roosevelt ve John Haldon (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022), 251-276.

11 Ali Tanoğlu, "Türkiye'de Büyük Su İşlerinin Bugünkü Durumu ve Türkiye'nin Su Davası", *Türkiye Coğrafya Dergisi* 3-4 (1943): 287-308; Ali Tanoğlu, "Ziraatimizin Coğrafi Karakterleri ve Başlıca Meseleleri", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası* 4 (1944): 321-354.

ekonomi-politik sonuçlara odaklanacaktır. Bu doğrultuda üretim alanı olan toprak ve toprak üzerinde sınıf içi ve sınıflar arası çatışmaların yükseldiği kırsalda su tasarrufunun ekolojik bir unsur olduğu kadar politik bir unsur olduğu da ortaya çıkmaktadır. Çünkü su, kırsal ve kentsel ilişkileri tam olarak burada görünür kılmaktadır. 19. yüzyıl sonlarına doğru, 1880'lerde kuraklık ve kıtlığı doğrudan tecrübe eden Diyarbakır'da ekme fiyatları tavan yapmış ve ekme isyanları çıkmıştı.¹² 1879 yılında normal düzeyde yağış beklenirken bahar ve kış aylarında yağış görülmemiş ve Diyarbakır ovasındaki araziler kurumaya başlamıştı. Dicle ve Fırat nehirlerinin debilerinde düşüş gözlemlenmiş hasat mevsimi geldiğinde kuraklık durumu iyice anlaşılmıştı.¹³ Dolayısıyla hem kırsal hem de kentte suyun yoksunluğu toplumsal gerilimi arttıracak ve kırsal çalışan köylüleri de derinden etkileyecekti. Aynı zamanda toprak sahipleri de susuz arazilerden verim elde edemeyecek ve zarara uğrayacaklardı. Toplumsal sınıflar arasındaki su mücadelesinin politikleşmesi de bu durumdan mütevellit kaçınılmazdı. Bu bağlamda 18. ve 19. yüzyıllarda Diyarbakır kırsalında toplumsal sınıfların suyu tasarruf etme durumları üzerinden şekillenecek bu çalışma, aynı zamanda kırsaldaki üretim ilişkilerini de ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.¹⁴ Aynı zamanda Diyarbakır'deki büyük toprak sahipliği dinamikleri kentlinin gelen aileleriyle ifade edilecek ve suyun tasarrufunun politik bir mesele haline geldiği işlenecektir. Çalışma, 18. ve 19. yüzyılda Diyarbakır'ın farklı yerlerinde ve farklı zamanlarında suyun tasarrufu üzerinden ortaya çıkan anlaşmazlıkları bazen toprak sahiplerinin kendi içlerindeki mücadelesiyle bazen de toprak sahipleri ve köylüler arasındaki çatışmalarla inceleyecektir. Anlaşmazlıkların belirlenmesinde bize yardımcı olan iki temel kaynak ise Diyarbakır Şer'iye Sicilleri ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri olacaktır.

"Size Suyun Lüzümü Yokdur": 18. Yüzyıl Diyarbakır ve Çevresinde Mütegalibe¹⁵ ve Köylülerin Su Mücadelesi

18. yüzyıl ortasında 1750 senesinde Diyarbakır Garbi Amid nahiyesi Karaviran köyünde Karapınar adlı bir akarsu bulunmaktaydı. Bu akarsu sayesinde köylüler arazilerde ürün yetiştirmekteydiler. Bu köyde tımar ve zeamet arazileri bulunmaktaydı. Tımar sahibi olan Mustafa'nın reayası "kadimden beri"¹⁶ köylerinde bulunan suyun, çeltik mukataasına sahip olan Hüseyin tarafından zapt edildiğini bildirmişti. Köylüler bu "kadim" suya kimsenin müdahalede bulunamayacağını ifade etseler de Hüseyin pirinç yetiştirmek için daha fazla suya ihtiyaç duymuş ve köye akan suyun mecrasını değiştirerek kendi

¹² Özge Ertem, "Önce Ekmekler Bozuldu': 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı", *Toplumsal Tarih* 194 (2010): 74-79.

¹³ Zozan Pehlivan, "Küresel Perspektifle Bölgesel Olana Bakmak: Osmanlı Kürdistanı'nın Çevre Tarihi", *Toplumsal Tarih* 312 (2019): 40-41.

¹⁴ Bölgedeki kapitalist üretim ilişkilerinin toprak sahipliği ve köylülük üzerinden tartışıldığı makale için bkz. Hamza Erdem, "Osmanlı Kırsalında Mülkiyet İlişkileri: Doğu Vilayetlerinde Toprak Sahipliği ve Köylülük, (1840-1922)", *Kebikeç* 56 (2023): 63-92.

¹⁵ "Mütegalibe" kelimesi yakın tarihe kadar kullanılan bir kelime olup İmparatorlukta ve erken Cumhuriyet dönemlerinde toprak beyleri, toprak ağalarını nitelendirmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu başlıkta köylüler ile toprak sahipleri arasındaki ilişkiyi vurgulamak adına defterde geçen "mütegalibe" kelimesi doğrudan başlığa taşındı.

¹⁶ Köylüler, "kadimden beri" ifadesiyle suyla kurdukları tarihsel bağları/ilişkileri vurgulamaktadır. Bu durum aynı zamanda suyun ortak alan olmasıyla ilgilidir. Köylünün görenek hukuku bağlamında ortak alanla/mülkiyetle kurduğu ilişki aşağıdaki alt başlıkta incelenecektir.

tarlalarına akıtmıştı.¹⁷ Tarımsal üretim açısından pirinç ise buğday, pamuk ve diğer tahıllardan ayrılmaktaydı. Diğer ürünlerden daha fazla suya ihtiyaç duyan pirinç, sulak toprak parçalarında daha fazla suyu arz edecek kanalların oluşturulmasıyla üretilmekteydi.¹⁸ Dolayısıyla çeltik mukataasına sahip olan Hüseyin arazilerinde pirinç üretiminden daha fazla ürün elde etmek için suyu kendi üretim alanına yöneltmişti. Üstelik 18. yüzyıl sonu Diyarbekir için yaz yağışlarının oldukça düşük olduğu bir zaman dilimiydi.¹⁹ Ahkam defterinde yer alan ifadelerde azep ve ırgat²⁰ ile köyde arpa ve buğday da yetiştirilmekteydi. Defterde yer alan ifadelerden aslında bölgedeki emek ilişkileri de ortaya çıkmaktadır.²¹

Karaviran köyü aynı zamanda Defter-i Hakani tarafından Mustafa'nın tımarı olarak kaydedilmişti.²² Karaviran köyünde su anlaşmazlığı farklı şekillerde uzun yıllar boyunca devam etmişti. 1780 senesinde Karaviran köyü ile Akımı köyü arasında su anlaşmazlığı meydana geldi. Karaviran'da "kırk beş reaya bir adet çiftlik" bulunmaktaydı. Akımı köyünde ise "yirmi dokuz reaya iki adet çiftlik" vardı. "Derviş Mehmet değirmeni" uzun yıllardan beri Karaviran köyündeki mahsulatı sulamaktaydı.²³ Fakat değirmen tahrip olduğundan dolayı Akımı köyü zeamet ve tımar sahipleri "Sizin köyünüzde değirmen harap olmuştur. Size suyun lüzumu yoktur." diyerek ortak alan olan akarsuyun mecrasını kendi köylerine çevirdiler.²⁴ Tımar-zeamet sahipleri, mukataa sahipleri ve köylüler arasında cereyan eden bu su meselesi Diyarbekir kırsalında tarımsal ilişkileri de görünür kılmaktadır. Aynı zamanda bölgedeki farklı mülkiyet ilişkilerinin bir arada olması mülkiyet rejiminin de homojen bir yapıda olmadığını göstermektedir.²⁵

17 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri: 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahrıman (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 595.

18 Diyarbekir için ayrı bir önemi olan pirinç ürünü, Diyarbekir'de kentli toprak beyleri olan Pirinçcizadelere isim vermiştir. Pirinçcizade Feyzi Bey'in Meclis-i Mebusan'daki pirinç tartışmaları için de bkz. Chris Gratien, "Pirinç Tartışmaları: Meclis-i Mebusan'da Politik Ekoloji", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 267.

19 Özlem Sert, "Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th And 19th Centuries and Its Potential for Climate Research", *Journal of Environmental Geography* 14, no. 1-2 (2021): 8.

20 Azep, çiftlik uşağı, bir yıllığına tutulan hizmetçi anlamına gelirken ırgat ise toprak işçisi anlamına gelmektedir.

21 İmparatorluğun kırsalında da farklı emek rejimlerinin bir arada bulunduğu görülmektedir. Özellikle Samsun, Bursa ve İzmir gibi Anadolu'nun ticari-tarım kentlerinde ve Balkanlarda tarımsal üretimin çiftlik birimleri etrafında örgütlendiği bölgelerde ortakçılık rejimleri üretim ilişkilerinde egemen konumdaydı. Bkz. Alp Yücel Kaya, "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holder, Subaşı and Sharecroppers", *Ottoman Rural Societies and Economies*, yay. haz. Elias Kolovos (Greece: Crete University Press, 2015), 334.

22 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 595.

23 Dolap değirmenleri bir nehrin iki yakasına kurulmaktaydı. Değirmenler sayesinde nehirlerden sular çekilerek arazilerdeki ürünler sulanmaktaydı. Özellikle Fırat ve Dicle gibi akış gücü yüksek nehirlerde binlerce değirmen olduğu bilinmektedir. Bkz. Zafer Karademir, *Osmanlı Yeni Çağı'nda Tarımsal Gelişim Ziraat, Hasılat, Ticaret* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023), 213.

24 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 3 Numaralı Defter: (H.1176-1198/ M. 1763-1784) / ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahrıman (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 764.

25 Osmanlı Kürdistanı'nda genel olarak mülkiyet rejimi yurtluk-ocaklıklardan ve hükümetlerden oluşmaktadır. Miri arazi rejiminin uygulandığı yerler, idari olarak Osmanlı'ya bağlı fakat mülkiyet olarak Kürt beylerinin tasarrufunda olan, babadan oğula geçebilen ve vergisi verilen yurtluk-ocaklık yerleridir.

Benzer bir su anlaşmazlığı da Harput'ta yaşanmıştı. Tımar sahipleri arasında gerçekleşen bu anlaşmazlıkta köylüler de etkilenmiş ve "kadimden beri" suladıkları bağlarını, tarlalarını sulayamaz hale gelmişlerdi. Harput'un Husrik köyünde Osman'a ait tımarla ürün yetiştiren köylüler aynı köyde başka bir tımarla sahip olan Yusuf'un köyde bulunan suyun mecrasını değiştirdiğini belirttiler. Yusuf'un müdahalesi ahkam defterinde şu şekilde tanımlanmaktaydı: "Erbâb-ı timârdan Yusuf nâm sipâhi kendi hâlinde olmayıp mütegalibeden olmağla sâlifü'z-zıkr sularının kadîmî yolların bozup kat' ve mecârâ-yı kadîminden ihrâc ve hilâf-ı şer'-i şerîf fuzûlî ve tagallüben kendinin ihdâs eylediği muhdes değirmenine icrâ etdirip ol vechile bunlardan bâğ u bâğçe ve bostân ve tarla vesâir arâzilerinde olan mahsûlât ve mevrû'âtlarının itlâf u izâ'at ve müzâyakalarına bâ'is ve ziyâde gadr eylediğın..."²⁶ Köylüler aynı zamanda tımar sahibi Yusuf'un kendilerinden aşar vergisine ek olarak çeşitli ürünler de talep ettiğini hatta bunları zorla aldığı belirttiler. Yem, yemek, koyun, kuzu, bal ve yağ gibi ürünleri köylülerden zorla alan Yusuf, köylülerin harmanlarını da vaktiyle kaldırtmayıp harmanların telef olmasına da yol açtı.²⁷ Harput'un Husrik köyünde suyun tasarrufu ve vergi meselesi üzerinden tımarlı sipahi ve reaya arasındaki tahakküm ilişkisini de görmekteyiz. Bu bağlamda Ömer Lütfi Barkan, tımarlı sipahi ve reaya arasındaki vergi ilişkisini şöyle nitelendirmektedir: "Vergilerin toplanma şekliyle aidiyeti meselesi, sıkı bir şekilde merkezîyetçi bir devlet teşkilatı tarafından mütemadiyen kontrol edilmekte ve sipahi tımarına, muhtelif ha ve vazîfeler dolayısıyla, birçok devlet memurları müdahale etmektedir. Neticede, sipahi ancak beratında kendisine tayin ve tahsis edilmiş olan gelirleri toplamaktadır."²⁸ Fakat görüldüğü gibi sipahi ile reaya arasındaki ilişki sıradan bir devlet memurluğu ve özgür köylü ilişkisinden ibaret değildi.²⁹

Başka bir su anlaşmazlığı ise Palu'da gerçekleşmişti. *Mütegalibeden ve cebabireden* Karaçorlu Hasan, Palu'nun Kuşçu³⁰ köyünde İsmail adlı kişinin ürün yetiştirdiği arazisine akan "Göktere" suyunun mecrasını kendi arazilerine çevirmişti. Hasan aynı zamanda ürün yetiştirilen ve aşarı verilen bir sahib-i arz, tımar toprağını da kendi arazilerine dahil etmişti. Hem suyun tasarrufu hem de arazi anlaşmazlığı yaşanan bu olayda kadı müdahalenin menedilmesi için karar vermişti.³¹ Diyarbekir'de su anlaşmazlıkları 18. yüzyıl ile sınırlı kalmayacaktı.

Aynı zamanda özerklik altında tımar ve zeametın bulunmadığı toprağı doğrudan tasarruf eden hükümetler vardı. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortasına kadar Diyarbakır bölgesinde tımar, iltizam, malikane ve yurtluk-ocaklık sistemleri bir arada bulunmuştu. Nilay Özok-Gündoğın, "Ruling the Periphery, Governing the Land The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014): 163.

26 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 157.

27 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 156.

28 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 781.

29 Tımarlı sipahi ve reaya arasındaki iktisadi ve hukuki bağımlılık ilişkisi için bkz. Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme Osmanlı'dan Türkiye'ye* (İstanbul: Yordam Kitap, 2016), 76.

30 Kuşçu köyü bugün ki Elâzığ ilinin Karakoçan ilçesinin bir köyüdür. Köyün mevcut sınırlarından Bulanık Deresi geçmektedir. Bulanık Deresinin devamı ise Palu'nun Gökdere köyünden geçerek Murat Nehrine akmaktadır.

31 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 484.

Dut Bahçeleri, İpek ve Su Yolları

18. yüzyıl Diyarbakır kırsalındaki su anlaşmazlıkları bir sonraki yüzyıla birlikte devam etti. Bu bağlamda genel olarak İmparatorluk'ta özel olarak da Diyarbakır çevresindeki su problemi ve suyun önemi 19. yüzyıla birlikte daha da derinleşmişti. 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başı itibariyle mukataa-iltizam sahipleri hem imparatorluğun merkezinde hem de taşrasında nüfuzlarını arttırdılar hem de elde ettikleri sermaye ile toprak sahipliklerini yoğunlaştırdılar.³² Tarımsal ilişkilerin sertleştiği 19. yüzyıl'da İmparatorluk genelinde bir dizi arazi anlaşmazlıkları ortaya çıkmıştı. Bu anlaşmazlıkların bir kısmı ise suyun tasarrufu ve kontrolü üzerinden meydana gelmişti. Özellikle Diyarbakır'de ipekçiliğin gelişimi³³ bölgedeki dut ağaçlarının verimliliğine bağlıydı. Dut ağaçlarının gelişimi ise suya...

1858 yılında Diyarbakır meclis azalarından Naim Efendi ve Harirzade İbrahim Efendi'nin Dağkapı³⁴ mevkisinin dışında dut bahçeleri vardı. Naim Efendi ve İbrahim Efendi toprak sahipleri olup, bahçelerinde ipek üretimi faaliyetinde bulunmaktaydılar. Aynı zamanda bu bahçelerde ipek üretiminin gelişmesi amacıyla arazilerine su kanalları inşa ettiler. Fakat bir gün yine kent inleri gelenlerinden Gevranizade Ömer Paşa,³⁵ Müftü Derviş ve Hacı Şeyh Ağa, bu bahçeler için inşa edilen su kanallarını yıktılar ve dut ağaçlarını susuz bıraktılar. Kent eşrafı arasında gerçekleşen bu anlaşmazlık toprak sahipleri arasındaki mücadeleye dönüşmüştü. 19. yüzyıl ortasında Diyarbakır'de bu anlaşmazlık nasıl ortaya çıkmıştı, toprak sahiplerinin tepkileri nelerdi?

İbrahim Efendi ve müştereklerinin Meclis-i Vala'ya yazdıkları ilk dilekçede Diyarbakır'ın Dağkapı mevkisinin dışında bulunan dut bahçelerinin tapusunun kendilerinde olduğu ve senelerden beri bu bahçeler üzerinde tasarrufta buldukları vurgulanmaktadır. Harirzade İbrahim Efendi ve müştereklerinin vurguladığı tapu meselesi oldukça önemli bir detaydır. Çünkü Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile şekillenen özel mülkiyetin inşası sürecinde "saye-i saltanat-ı seniyyede herkes[in] emlak ve arazisine ber-vec-hi serbestiyet malik ve mutasarrıf olacağı" vurgulanarak bundan sonra "bila-sened bi gayr-i hakkın kimse kimsenin kura ve arazisini zabt ve tasarruf edememesi" uyarısı yer almıştı.³⁶ Bu uyarı genel olarak mülksüzlerin mülk sahiplerinin arazilerine müdahalede bulunmamasına yönelik alınan bir tedbir olsa da İbrahim Efendi ve müşterekleri tapu senedini öne sürerek bu müdahalenin menedilmesini istemekteydiler. İbrahim Efendi ve müşterekleri beş yüz otuz akçe vererek diktikleri dut fidanlarının Derviş Efendi ve Hacı Şeyh Ağa tarafından fidanların Diyarbakır kalesine yakınlığı ve kalenin temellerine zarar verdiği gerekçesiyle söküldüğünü iddia etmekte, aynı zamanda dut fidanla-

32 Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin gelişimi ve bu gelişimdeki etkenler için bkz. Alp Yücel Kaya, "Türkiye'de Burjuva Devrimi (1908-1923)", *Devrimci Marksizm* 55 (2023): 9-52.

33 "Diyarbakır'da ipek 1880'li yıllarda yılda 4.000 ilâ 7.000 kg arası miktarlardan sonraki on yılda yıllık yaklaşık 13.000 kg'a yükseldi. 1900 yılından sonra, büyüme yüksek oranlarda seyretti, 1904 ilâ 1907 yılları arasında bölgede yıllık 16.000 kg ortalama ile 650.000 kg koza üretildi." Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, çev. Nilay Özok-Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 215.

34 Bugün ki Diyarbakır'ın Sur İlçesindeki semt. Kent merkezi olarak nitelendirilmektedir.

35 Diyarbakır'de Kent Eşrafı ve Gevrani/Güvanizadeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Özcöşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (2015): 127-144.

36 Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839- 1914)", *Devrimci Marksizm* 45-46 (2021): 55.

rını yetiştirmek için açtıkları su yollarının da bahsi geçen kişiler tarafından bozduurulduğunu belirtmektedirler.³⁷ Fakat toprak sahipleri, dikilen dut fidanlarının Diyarbekir kalesinden uzak bir mesafede olduğunu ifade ederek müdahalenin gereksiz olduğunu vurgulamaktadır.

Kürdistan valisi Mahmut Paşa'ya³⁸ yazılan dilekçelerde Harirzade İbrahim ve Müderris Naim Efendinin (toprak sahiplerinden) aynı zamanda meclis azalarından olduğu da belirtilmektedir. Harirzade İbrahim, Müderris Naim Efendi ve diğer ortaklar bu bahçelerde ipek üretimi amacıyla diktikleri dut fidanlarını yetiştirmek için bahçelerinden  saat mesafede olan Beyazıt suyunu kullanmaktaydılar. Sonraki yazışmalardan anladığımız kadarıyla bu müdahaleye kentin diğer ileri gelenlerinden Gevranizade Ömer Pařa³⁹ da dahil olur. Gevranizade Ömer, Mft Derviş ve Hacı şeyh Ağa, Harirzade İbrahim ve ortaklarının kullandığı suda haklarının olmadığını ileri sürerek su yollarını tahrip ederler. Dut bahçelerine suyun ulaşmaması üzerine fidanlar kurur ve mahsuller telef olur. Bu durumun ilgili yerlere aktarılmasında sürekli tapu vurgusu yapılmakta ve tapunun olduğu halde böyle bir müdahalenin nasıl olabileceği tartışılmaktadır.⁴⁰ Harirzade İbrahim ve Naim Efendi yazdıkları dilekçede aynı zamanda geçmişten beri Diyarbekir'de ipek mahsulünün meşhur olduğunu ve ipekten ürünlerin imal edildiğini ve memleketin her tarafına satıldığını belirtmektedirler. Ahalinin ise bu ipekle geçindiklerini belirten Naim ve İbrahim Efendiler, kendilerinin de büyük bir kazançlarının olduğunu vurgulamaktadırlar:

"şu arz ma'mulat hasır canib şahanede memalk-i mahrusenin her bir tarafına bir suretle imal olunmakta ve her bir memlekette dahi bir gna mahsul zuhur eylemekte olduğu misill öteden beri Diyarbekir'in harir mahsulü meşhur olup daimen canfes (parlak ince ipekli kumaş) ve kumaş vesair harir imal olunarak memalik-i mahrusenin her canibinde tüccar ile satılmakta ve bu yüzden ahali bu ticaretle infak olunmakta olduğundan bu harir mahsulünün ilerlemesinin hüsn-i tesviyesini Diyarbekir gibi memalik-i şahanenin şeref imarı olacak suretine mştereklerimizin Dağkapısı haricinde ba tapu ve temessknn uhde-i icarımızda olan tarlalarımıza  yüz bin guruştan müteceviz akçeler sarfıyla su hatları inşa ve tasarrufumuzda olup  saat mesafede olan Bayazıt suyunu derunden bahelerimize ? ferşiyle cereyan ettirerek dut fidanlarını garsi edilmiş ve ellerimizle terbiye kullanarak mahsulni yetiştirmek suretlerine çalışmakta olduğumuz halde bu kazancı ve bu kesb ticareti elyevm Diyarbekirimizde bulunan Granizade Ömer Paşa ve Mft Derviş Efendi ve Hacı şeyh Ağa bu  kimseler devletli vali paşa hazretlerini kandırarak mezkur suda hakları bu kadar diyerek bila muhakem bila istizab bu yolları kırıp geçirmişler bu cihetle mülkümüz ve ba temessük malımız olan mezkur Bayazıt suyu Diyarbekirin haricinde telef olunmakta ve beru tarafta bahelerimizde ellerimizle terbiye olunmuş

³⁷ BOA. MVL. 583/22, (25 Cemazeyilahir 1275).

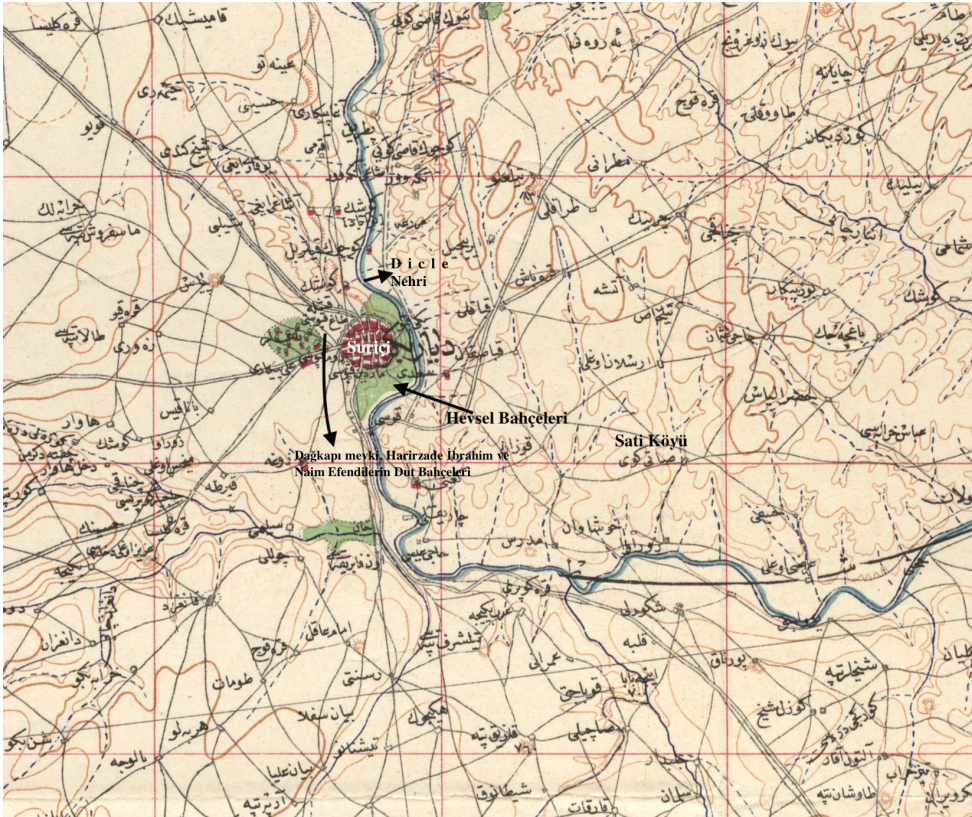
³⁸ Harput'a yakın apaur köyünde dünyaya gelen Mahmut Paşa, bir yıl Kürdistan valiliği yapmıştır. Cemal lke, "Kürdistan Eyaletinin İdari Yapısı (1847-1867)", (Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2014), 50.

³⁹ Naim ve İbrahim Efendiler ile Gevranizade Ömer Paşa'nın arasındaki ihtilaş olayı sırasında Gevranizade Ömer Paşa, Kürdistan Valisi tarafından kaymakam yapılır. BOA. MVL 586/29/19 L 1275 (22 Mayıs 1859). Gevranizade/Granizadelerin aynı zamanda kent merkezinde büyük bir konakları bulunmaktaydı bkz. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/77481>

⁴⁰ BOA. A.MKT.UM. 345/38, (27 Recep 1275), BOA. MVL. 586/22, (20 Zilkade 1275).

ve gayet hüdab istinaden mahsulünü almağa yüz tutmuş olan bunca dut fidanları kurumaya başlamış maadalet-i seniye icabınca yedimizde olan senedat ve temes-sükan görülmeksizin ve şer ve kanuna menif ve nizama müracaat olunmaksızın ve mahalinde müdafâ' ve muhakeme olunarak hüküm şeriyesi lahak ve keyfiyet derbar maadalet kararda inha kılınmaksızın böyle husumetle olan üç zatın yalnız ifade-i mücerredediyle böyle hesarete düçar olunmak var mıdır ma'mule-i icabının icrası babında emruferman ve lütuף ihсан hazreti menlehülemindir"⁴¹

Belgeden de anlaşıldığı gibi bahçelere ve su yoluna müdahalede bulunan kişiler Harir-zade İbrahim ve Naim Efendilerin kazancına karşı olduklarından valiyi su yollarında hakları olmadığı yönünde kandırarak müdahalede bulunmuşlardı. Bu bağlamda aslında Diyarbakir'de ipeğin oldukça önemli bir ürün olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda mülk sahiplerinin anlaşmazlıkları üzerinden tarımın ticarileşmesini de anlamaktayız. Belgeler takip edildiğinde bu anlaşmazlık halinin bir sonuca veya çözüme kavuşmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu olay üzerinden kent eşrafı ve mülk sahipleri arasındaki anlaşmazlığın sınıf içi bir mücadeleye dönüştüğünü ve iktisadi çatışmalar dünyasını derinleştirdiğini görmekteyiz.

1914 Tarihli Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Diyarbakir Vilayeti Haritasıdır⁴²

41 BOA. MVL 573/62, (22 Zilhicce 1274).

42 Harita üzerinde alt başlıklarda ismi geçen mevkiler belirtilmiştir. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1179>

Ortak Alan ve Köylüler: Kimin Su Yolu, Kimin Mülkü?

Dağkapı'nın dışındaki bahçelerde su yolları bozulurken aynı yıllarda Diyarbakır'ın kırsalında Sati köyünde suyun tasarrufu için köylüler toprak sahiplerine karşı mücadele vermekteydiler. Bugün Diyarbakır'ın Sur ilçesine bağlı olan Sati köyü, Dicle nehrinin kuzeyinde kalmaktadır. 1858 yılına ait belgelerde ise kent merkezine üç saat mesafede olan Sati köyünde suyun tasarrufu üzerinden toprak sahipleri ile köylüler arasında mülkiyet mücadelesi yaşanmaktaydı. Kent merkezine yakın bahçelerde eşraf arasında sınıf içi bir mücadele söz konusuyken kırsalda toprak sahipleri ile köylüler arasında bir mücadele ortaya çıkmıştı. Bu defa taraflardan biri Diyarbakır'ın ileri gelen ailelerinden Şeyhzadelerdi. Şeyhzadeler aynı zamanda yukarıda adı geçen Gevranizadelerin rakipleriydi. Şeyhzadeler de Gevranizadeler gibi kent in idaresinde, iltizam ve mukataa⁴³ sahipliğinde bulunmuş ve bu yollarla zenginleşmişlerdi.⁴⁴ Kırsalda geniş toprakları olan Şeyhzadeler ile köylüler arasında yaşanan anlaşmazlıklar suyun tasarrufu konusunda başlamış ve daha sonra mülkiyet anlaşmazlığına dönüşmüştü. Diyarbakır'de suyun tasarrufu meselesi kent in başka bir yanında farklı şekilde cereyan etmişti. Bu anlaşmazlıkta yine mülkiyet meselesi gündeme gelecek ve Vilayet Meclisi anlaşmazlığı çözüme kavuşturacaktı. Peki nasıl ve ne şekilde?

E.P. Thompson, kırsalda köylülerin ortak alanlar üzerindeki haklarını görenek hukuku ile açıklamaktadır. Thompson göreneği şöyle tariflemektedir;

"Görenek öteki uçta büsbütün belirsiz alanlara yazılı olmayan inançlara, sosyolojik normlara ve uygulamada ortaya çıkan ama hiçbir zaman herhangi bir yazılı kurala dönüşmeyen teamüle geçivermektedir. Bu alan, köy topluluğunun marjinal insanları ve yoksulların geçimi için en önemli alan olabilir. Toplumsal kuralları içeren yasa hükmündeki belgeler ve yerel kural ve nizamlar özellikle de toprağı olmayan köylülerin ve rençberlerin ortak ve boş alanlardan, yol kenarlarındaki çayırlardan çıkar sağladığı durumlarda, genel hak kullanımının tam anlamıyla bir dökümünü vermez."⁴⁵

Mülksüz, yoksul köylülerin geçimlik hakları aslında Thompson'ın bahsettiği bu göreneğe bağlıdır. Mülk sahipleri ile mülksüz köylüler arasındaki mücadelenin alanı olan ortak alanlar, bu açıdan köylünün hayvanlarını otlattığı, kereste topladığı, akarsulardan akan suyla ekinlerini suladığı yerlerdi. Kısacası köylüye iktisadi fayda sağlayan ortak alanlardı. Thompson çalışmasında ortak alanların İngiltere'de çitleme hareketiyle özel mülk haline geldiğini ifade ederek köylünün mülksüzleşme süreçlerini işlemektedir. Benzer bir süreç Osmanlı kırsalında da yaşanmıştı.⁴⁶ Karl Marx'ın deyişiyle ilk

⁴³ Şeyhzadelerin Diyarbakır'de 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında tütün mukataalarına sahip olduğu görülmektedir. BOA. TS.MA.e 956/78, (15 Cemazeyilevvel 1810), Aynı zamanda Diyarbakır'de voyvodalık, iltizam sahipliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Boston: Brill, 2004).

⁴⁴ Özcöşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf", 137-138.

⁴⁵ E.P. Thompson, *Avam ve Görenek, İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 128.

⁴⁶ Osmanlı kırsalında yaşanan mülksüzleşme süreçleri için bkz. Alp Yücel Kaya, "Beylik Arazı Köylü Arazisini ve Ortak Alanları Nasıl Yuttu? 20. Yüzyıl Başında Balkanlar'da İlk Birikim ve Mülksüzleştirme", *Mülkiyet ve Müsterekler Türkiye'de Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali*, yay. haz. Begüm Özden Fırat ve Fırat Genç (İstanbul: Metis, 2023); Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", 11-66; Hamza Erdem, İmran A. Günseli, A. Bulut Tamgörgü, "20. Yüzyıl Başında İzmir Seydiköy'de Madam Adamapulo'nun Çiftliği ve Köylülerin Mülksüzleşmesi", *Türkiye Sosyal Bilimler Derneği 17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi* (ODTÜ, 2023).

birikim farklı ülkelerde farklı renklere bürünür ve farklı aşamalarda, farklı tarihlerde gerçekleşir.⁴⁷ Köylülerin görenek hukuklarının yok sayılarak suyun tasarrufu üzerinden mülksüzleşme süreci bu sefer Diyarbakir’de nüksedecekti.

1858 yılında Sati köylüleri Ermeni Patrikhanesi’ne başvurarak köylerindeki suyun Şeyhzade Mehmet Efendi kızı Müntheha Hanımın, kendi arazisini sulamak için kullandığını ve suyu zapt ettiğini ifade ettiler. Köylüler aynı zamanda kendilerinin tasarruf ettikleri arazilere Müntheha Hanım tarafından müdahale edildiğini vurguladılar. Bu durum üzerine Patrikhane vilayete durumu bildirerek köylülerin mağdur olduklarına dair bir dilekçe yazdı. Vilayet Meclisi ise bu arazilerin Müntheha Hanımın babası Şeyhzade Mehmet Efendi’ye ait olduğuna, Mehmet Efendi’den de kızına intikal ettiğine karar verdi. Bu karar da yukarıda olduğu gibi tapu kararına bağlı olarak verildi. Müntheha Hanımın sahip olduğu tapu senetleri Defter-i Hakani tarafından onaylanmış bir şekilde kayıtlıydı. Tapu senetlerinin Müntheha Hanım’da olmasında rağmen köylülerden Kırkor veled Oseb bahsi geçen arazilere Müntheha Hanım’dan izinsiz girmiş ve arazilerde tarım yapmaya başlamıştı.⁴⁸ Köylülerin vekilinin de bu arazilerin Müntheha Hanım’a ait olmadığını ifade etmesi üzerine meclis bahsi geçen arazilerde tetkik komisyonu oluşturuldu. Naib Mehmet Efendi, Defterdarlıktan Ömer Efendi ve Meclis azasından Derviş Ağa, araziye gelerek bu arazilerin Müntheha Hanım’a ait olduğunu bildirdiler.⁴⁹

Köylülerin dilekçesinde yer alan ifadeler doğrultusunda Şeyhzade Mehmet ile köylüler arasında ortakçılık ilişkisi olduğunu anlıyoruz. Köylüler, Şeyhzade Mehmet Efendi’nin hayatta olduğu zamanda köye gelip mahsulün kendi kısmını aldığını ve daha fazlasını talep etmediğini ifade ederler. Fakat Müntheha Hanım babasının ölümünden sonra köylülerin işlediği arazilerde hak iddia eder ve köyde bulunan pınarları arazi dahilinde olduğunu ifade ederek zapt eder. Köylüler, Sati köyünde almış çift pınar olduğunu ve sulu tarlalarda tarım yaptıklarını belirtirler. Müntheha Hanım, tapu senedini çıkarmasıyla birlikte köylülerin geçimliklerini zapt eder ve köylüleri arazinin dışına iter. Köylüler geçimlik olan sulu arazilerini kaybederler: “... mezkûr iki kıt’a pınar ile su basar tarlayı yedi çakiranemizden zapt etmiş olmağla hal-i perişaniyetimiz ve zaruriyetimiz kemal-i derece olmuş... bu cihetle şimdi almış çiftten altı çift pınar kalmış tarlalar zapt olduğundan hanemiz dağılmış”⁵⁰

Su ve arazi anlaşmazlığı Kürdistan valisi Mahmut Paşa’ya da bildirildi. Sati köyünde kadimden beri var olan suyun Şeyhzade Mehmet Efendi kızı, Çarpanlı Mustafa Paşa eşi Müntheha Hanım tarafından zapt olduğu aktarılırken bu iddianın Ermeni Patrikhanesine ait olduğu vurgulandı. Suyun tekrardan Sati köyüne akıtılması ve müdahalenin menedilmesi konusunda istekte bulunur.⁵¹ Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi Vilayet Meclisi, tapuyu gerekçe sunarak arazilerin Müntheha Hanım’a ait olduğunu belirtir ve bu anlaşmazlıkta toprak sahibinden taraf olur. Böylelikle bu anlaşmazlık çözülür. Fakat köylünün tasarruf ettiği su ve araziler yani ortak alanlar toprak sahibi tarafından tapu

47 Karl Marx, *Kapital, Ekonomi Politigin Eleştirisi, I. Cilt*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 689.

48 Kırkor veled Oseb’in arazilerde hangi ürünleri yetiştirdiği sorusuna dair belgeler yanıt vermemektedir. Kırkor, arazide ziraat yapmaya başlamış ve ağaçlar dikmiştir.

49 BOA. A.MKT.UM. 296/6, (11 Rabiulevvel 1274).

50 BOA. HR.MKT. 75/10, (22 Recep 1270).

51 BOA. HR.MKT. 289/2, (21 Şevval 1275).

gerekçe sunularak zapt edilir. Bu bağlamda tekrardan Thompson'a dönecek olursak: "Görenek, tarımsal uygulama ve siyasal iktidarın kesiştiği bir arayüz olarak aynı zamanda sınıf çatışmasının bir alanı olarak da görülebilir."⁵²

Esfel (Hevsel) Bahçelerinde Su Kesintisi: Sözde Halk Sağlığı

1893 yılında tabiplerden oluşan Sıhhiye komisyonu Basra tarafında başlamış olan kolera hastalığının Diyarbakır kentini de etkilediği gerekçesiyle kentin altında yer alan Esfel bahçelerindeki suyun kesilmesine ve pis suyun temizlenmesine dair bir rapor yazdı. Bu raporu Diyarbakır valisi Sırrı Paşa imzaladı. Pis su bağlardaki ve bahçelerdeki değirmenleri döndürerek Dicle nehrine dökülüyordu, komisyon ise bu suyun temizlenmesi ve temiz suyun Dicle nehrine akıtılmasını planlamıştı:

"...Diyarbakır şehri dahilinde ve şehrin alt tarafında vaki olup Esfel taabir edilmiş mahaldeki bahçeler ile Dağkapısı haricindeki bahçe ve tarlaları sâki ve irva ve dinik ve değirmenleri idare edegelmiş bir takım tahir/taher sulara bazı mevkilerde çirkab lağımlarının karıştırılmasından hasıl oluyor mezkur bahçelerin çirkab ile sâki olunması Diyarbakır'ın ve zamet hava'isine en büyük bir sebep olduğu gibi bunlar kolera mikrobları içinde adeta birer menba' mühlil bulunarak yalnız Diyarbakır'ın değil civar vilayetlerin bile sıhhat umumiyesini ihlal edeceği mezkur raporda bir suret tasvir edildiği müteallasıyla ali-i buyurulmuş olacağı ta'biidir..."⁵³

Esfel bahçeleri bugün bile Diyarbakır'ın çok önemli kentsel tarım alanlarından birisidir. Dicle nehrinin iki kıyısında bulunan bu bahçeler ve bağlar Diyarbakır'ın tarımsal üretimi için oldukça önemli bir konumdadır. 17. yüzyıl ortalarında Diyarbakır'e seyahat eden Evliya Çelebi Esfel bahçelerini şu şekilde tasvir etmişti:

"Öncelikle, Kara Amid şehri, Dicle'nin kıyısında zirveye kadar yükselen yüksek bir tepenin üzerine inşa edilmiş siyah bazalttan sağlam bir siper olan ve bu dünyada Fis Kaya adıyla yaygın olarak tanınan ünlü sağlam bir bariyerdir... Aşağıda büyük nehir akar ve her iki kıyısında yemyeşil çiçek tarhları, üzüm bağları, düzenli sebze bahçeleri ve fesleğen tarlaları, her yıl beş veya altı ay boyunca Diyarbakır halkının nehir kenarında mevsim ziyafetlerinin tadını çıkarabilecekleri piknik noktaları sağlar. Bu mesire yeri, yeryüzünün zevk ve eğlence mekânları arasında yaygın olarak tanınan bir güzellik noktasıdır."⁵⁴

Kentin en verimli ve en gözde tarım alanı olan Esfel, Diyarbakır'de toprak sahiplerin tarımsal artığı çekmek için rekabet ettiği bir alan haline gelmişti. Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği gibi iki kıyıda bulunan bahçeler, Dicle'nin suyu ile besleniyordu. Toprak sahipleri ise bu arazilere sahip olmak için kendi içlerinde mücadele vermişlerdi. Esfel bahçelerinin değeri toplam olarak iki milyon yüz doksan beş bin beş yüz yetmiş beş kuruş ve senevi vergi miktarı da sekiz bin yedi yüz seksen iki kuruştur.⁵⁵ Dolayısıyla suyun kesilmesi ve bağların telef olması toprak sahipleri açısından kabul edilebilir bir durum

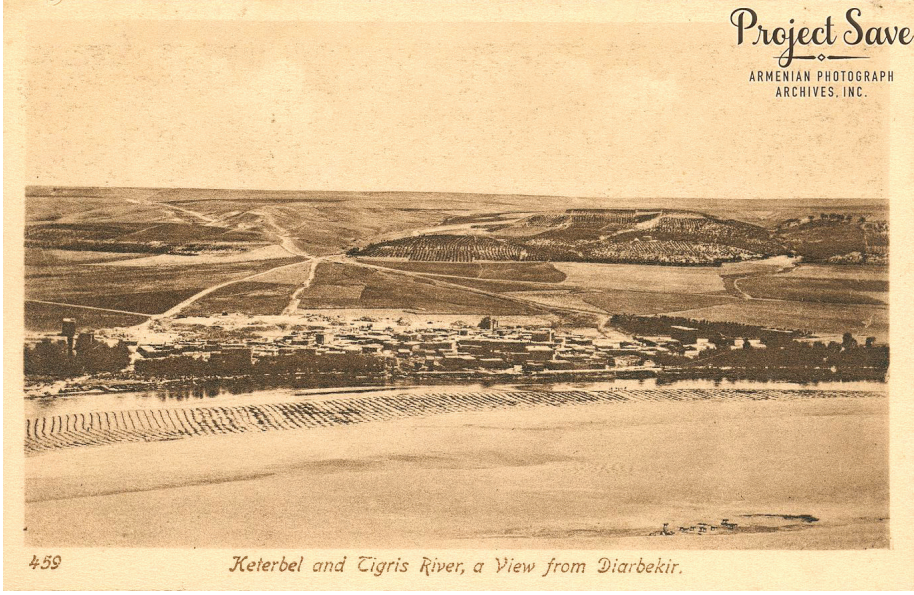
⁵² Thompson, *Avam ve Görenek, İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, 139.

⁵³ BOA. Y.MTV. 79/84, (15 Zilkade 1310).

⁵⁴ Hendrik Boeschoten ve Martin van Bruinessen, yay. haz. *Evliya Çelebi in Diyarbakır* (Netherlands: E.J. Brill, 1988), 129.

⁵⁵ BOA. Y.MTV. 79/84, (15 Zilkade 1310).

değildi. Bölgede gerçekten de büyük bir kolera hastalığı ortaya çıkmıştı. Bağdat, Musul, Basra ve en son da Diyarbakır ve çevresinde görülünce vilayet yönetimi tedbirler almaya başladı. Özellikle köylerde hastalık yüzünden ölüm sayısının artmasıyla birlikte karantina uygulaması başlatıldı.⁵⁶ Sıhhiye komisyonuna göre bu durum doğrudan Esfel bahçelerini de etkilemekteydi. Pis suların Dicle nehrine akıtılmaması için Vali Sırrı Paşa bahçeleri besleyen suyu kesti. Fakat toprak sahipleri bahçelerindeki ürünlerin telef olacağı endişesiyle bu duruma karşı muhalefet ettiler. Vali Sırrı Paşa da toprak sahibi idi⁵⁷ ve Esfel bahçelerinde arazileri bulunmaktaydı. Suyun kesilme sebebinin ise valinin kendi arazilerini sulamak için olduğu ve suyu kendi arazisine akıttığı söylendi.⁵⁸

Kıtılbıl ve Dicle Nehri Diyarbakır'den Görünüş 1890'lar⁵⁹

Toprak sahipleri vilayete bu durumun incelenmesi için telgraf çekerler. Esfel bahçelerindeki su kesintisinin Sırrı Paşa yüzünden olduğunu ve mikropların bahane edilerek suyu tasarrufuna geçirdiğini iddia ederler. Aynı zamanda Düyûn-ı Umûmiyye Müdüriyetinden vilayete verilen bir raporda mezkûr yılın ipek aşarının altmış üç bin kuruş olduğu belirtilir. Toprak sahipleri bu rakamın yarısından fazlasının vali tarafından eksilterek yazıldığını iddia ederler ve aşar konusunda da valiyi suçlarlar. Toprak sahiplerinin şikayetleri üzerine bir komisyon oluşturulur ve komisyon Esfel bahçelerinde inceleme çalışmalarına başlar. Bu sırada toprak sahipleri telgrafhaneyi basıp makine odasına gi-

⁵⁶ Hakan Asan, "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu* (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür-Sanat Yayınları, 2017), 349-362.

⁵⁷ Sırrı Paşa'nın mülklerini nasıl elde ettiğine dair belgeler bilgi vermemektedir. Sırrı Paşa, Diyarbakır ahalisinden olmayıp aslen Giritlidir. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde bürokratik yapılmış ve 1892 yılında ise Diyarbakır'e vali olarak atanmıştır. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirri-pasa>.

⁵⁸ Ek olarak valinin mi yoksa toprak sahiplerinin mi haklı olduğu konusu için tahkikat başlatıldı. BOA. Y.MTV. 79/162, (24 Zilhicce 1310).

⁵⁹ <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57128>

rerek telgraflarının çekilip çekilmediğini zorla kontrol etmek isterler. Bu baskın sırasında da valiye uygunsuz sözler sarf ederek telgrafhaneden çıkarlar. Toprak sahipleri hem kendilerinin hem de merkezi idarenin zararının çok büyük olacağını düşünürler. Çünkü normal yıllarda bile altı ay çalışan değirmenleri şimdi on iki ay boyunca çalışmayacaktı.⁶⁰

Toprak sahiplerinden Narızade Derviş Ahmet, babasından aldığı bir telgraf ile arazilerinin susuz kaldığını öğrenir. Bunun üzerine sadrazama dilekçe gönderen Narızade Derviş, su kesintisinin tek sebebinin temizlik işleri olmadığını ve valinin başka bir sebeple suyu kestğini iddia eder. Kendisiyle birlikte birçok toprak sahibinin zararına sebebiyet verdiğini belirterek Sırrı Paşa'yı suçlar.⁶¹ Narızade Derviş, arazi ve bahçelerinin elli seneden beri kendi tapu tasarrufunda olduğunu belirterek sahip olduğu bahçelerde elli senelik dut ağaçlarının kurduğunu ifade eder. Narzade Derviş bu zararın hazine tarafından kapatılmasını ve bahçelerinin harap halden kurtarılmasını talep ve Sırrı Paşa'nın arazileri yüksek değerde göstererek fazla vergi topladığını iddia eder.⁶²

"...vali müşarileyh hazretlerinin zalim ve taadiyesine artık takat götürmeyecek dereceye geldikde on bin guruşluk bir mülkün kıymetini yüz yirmi bin guruşa iblağ edip de ağır virgü tarh itmek zalimini ihtiyar itmeye olsun suyu kesilmiş ve eşcar mevcudesi büsbütün kuruyub adeta imarattan hali bir tarla olan bahçelerimizin esman mukyidesi hazine-i celileden bizlere ita olunduktan başka füzul olarak virgü namıyla bizlerden pare talep olunmak ? adalet olup olmadığı takdirde ali-i canib vekaletpenahilerine havale eyleriz..."⁶³

Tahirağazadeler ise Eşfel bahçelerindeki arazilerinin değerinin düştüğünden yakınlık arazilerin susuz kaldığını ve telef olduğunu belirtmektedir. Tahirağazadelerin dilekçesindeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu tarlalar ve araziler köylülere kiraya verilmiştir. Tahirağazadeler de bu tarlalardan kira geliri elde etmektedirler. Ek olarak merkezi idareye de vergi ödediklerini ifade ederler ve tarlalarına gereken değeri verilmesini talep ederler. Aile halkının bu arazilerden geçindiğini belirten Tahirağazadeler, aynı zamanda bu su kesintisi sebebiyle kuruyan tarlalar da "çiftçilerinin" de perişan olduklarını vurgulamışlardır.⁶⁴

Toprak sahipleri ile Sırrı Paşa arasındaki gerilim aylar geçtikçe daha da şiddetleniyordu. Tahirağazade Abdurrahman, Midyat Kaymakamlığından ve Mal Müdürlüğünden Said ve Külahcızade Faik Efendiler ve mültezimden Zazazade Said Efendi zabtiye tarafından alıkonulup İstanbul'a gönderilir. Bahsi geçen kişiler Eşfel bahçelerinde toprak sahibiydiler ve Sırrı Paşa'dan sürekli şikâyet etmekteydiler. Meclis azalarının yazdığı bir raporda bu bağ ve bahçelerden yirmi bin kişinin geçindiği ifade edilmiş ve vali emriyle su sarnıçlarının tahrip edildiği gerekçesiyle toprak sahiplerinin şikâyetçi olduğu belirtilmişti. Telgrafhane olayı da hatırlatılarak bu kişilerin Meclis azaları arasında da karışıklık çıkardıkları vurgulanmıştı. Sason'da Ermeni köylülerle Kürt aşiretleri arasında

60 BOA. BEO. 260/19474, (7 Safer 1311).

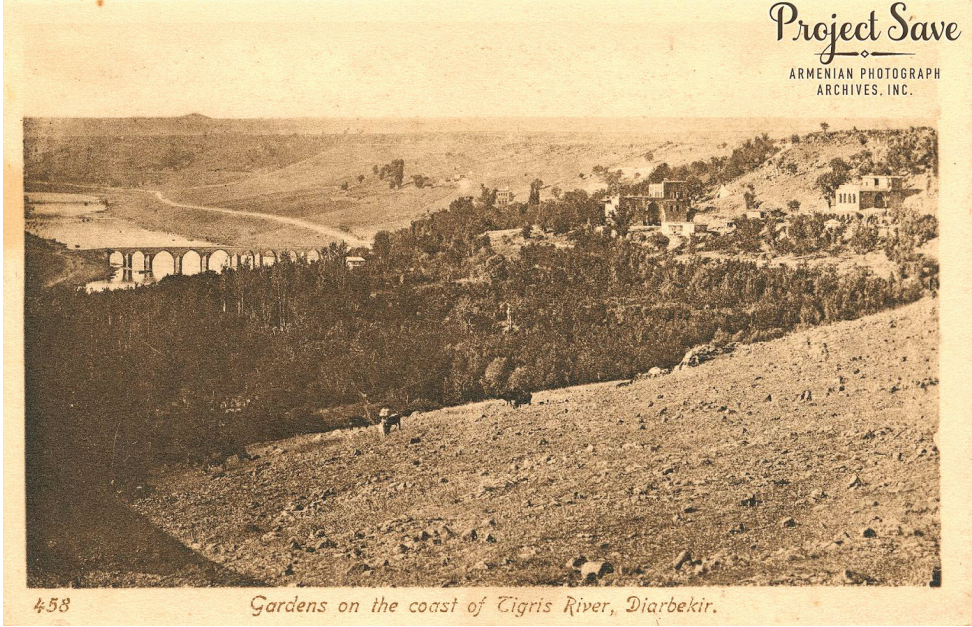
61 BOA. DH.MKT. 147/1, (28 Rabiulevvel 1311).

62 BOA. BEO. 404/30269, (12 Zilkade 1311).

63 BOA. BEO. 413/30975, (29 Zilkade 1311).

64 BOA. BEO. 335/25076, (21 Cemaziyilahir 1311).

çıkan anlaşmazlıklar⁶⁵ nedeniyle Meclisteki azalar arasında da anlaşmazlığın olduğu ifade edilerek bu kişilerin anlaşmazlık hallerini derinleştirdikleri tespit edilmiş ve Diyarbakır'da bulunmaları uygun karşılanmamıştı.⁶⁶ Toprak sahiplerinin Esfel bahçelerindeki imar ve temizlik işlerine karşı çıkmaları ve yukarıda ifade edilen olaylar gerekçe gösterilerek Tahirağazade Abdurrahman, Külahcızade Faik, Said ve Zazazade Said Efendiler Diyarbakır'den Dersaadet'e sürgün olarak gönderildi. Çünkü Diyarbakır'de buldukları valinin işlerine karşı gelecektlerdi. Dolayısıyla Diyarbakır'de olmaları uygun görülmedi. Aradan birkaç sene geçtikten sonra toprak sahiplerinin arkadaşları olan Diyarbakırlı Çavuş Eminzade Mehmet Faik Efendi, bu kişilerin Diyarbakır'e dönmele-ri için merkezi idareye dilekçe yazdı. Dilekçe olumlu olarak karşılandı ve cezalarının yeterli derecede olduğu belirtilerek toprak sahiplerinin geri dönmesine karar verildi.⁶⁷

Dicle Nehri Kıyısındaki Bahçeler, Diyarbakir 1890'lar⁶⁸

65 1894'te Sason'da Ermeni köylülerle Kürt toprak ağaları arasındaki anlaşmazlıkların bir boyutu ise feodal yükümlülüklerdir. Ermenilerin maruz kaldığı ilk kitlesel şiddet olayı olan Sason Katliamı, literatürde genellikle etnisite üzerinden değerlendirilse de olayın cereyan etmesi bağlamında mülkiyet ilişkileri de etkili olmuştur. Toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki tahakkümü ve toprak gaspları bölgede uzun yıllar boyunca gündem oluşturmuş ve 1894'ten sonra da devam etmiştir. Mülkiyet ilişkilerine dair ayrıntılı için bkz. Dikran M. Kaligian, "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire", *Armenian Review* 48, no. 3-4 (2003), 25-45; Stephan A. Astourian, "Toprağın Sessizliği Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", *Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, yay. haz. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 73; Mehmet Polatel, "The Complete Ruin of a District: The Sasun Massacre of 1894", *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, yay. haz. Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2016), 179-198.

66 BOA. BEO. 396/29695, (29 Şevval 1311).

67 BOA. DH.MKT. 328/52, (9 Recep 1312), BOA. İ.DH. 1319/48, (12 Şaban 1312).

68 <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57127>

Toprak sahipleri arasında yaşanan bu anlaşmazlıklar 19. yüzyıl Diyarbakir'inde sınıf içi bir çatışmaya dönüşmüştü. Eşfel bahçelerinde arazileri olan Sırrı Paşa, politik gücünü kullanarak diğer toprak sahiplerine karşı üstünlük göstermişti. Tahirağazadeler, Zazazadeler, Narızadeler ve diğer toprak sahipleri Eşfel'de gerçekleşen su kesintisinin sadece Koler hastalığından kaynaklanmadığını ve bu hastalığı bahane eden Sırrı Paşa'nın kendi arazileri için suyu zapt ettiğini iddia etmişlerdi. Fakat iddialarının sonunu getiremediler ve sürgüne gönderildiler. Bu bağlamda suyun tasarrufu üzerinden yaşanan iktisadi çatışmalar, Diyarbakir'de tarımsal ilişkilerin oldukça dinamik olduğunu göstermektedir. Tarımsal verimliliğin önemsenmesiyle ve tarımsal artışa sahip olma itkiyle cereyan eden bu anlaşmazlık Diyarbakir'de toprak sahipliğinin profilini ortaya koymaktadır. Kentin ileri gelenleri olan zadelere Diyarbakir'in en değerli arazileri olan Eşfel bahçelerinde sermaye birikimi için diğer bir toprak sahibi olan ve politik gücü elinde bulunduran Sırrı Paşa'ya karşı çıkmışlardı. Bu bağlamda Diyarbakir'in yerel seçkinleri arasında ortaya çıkan bu anlaşmazlık toprak sahipliğinin ve sermayenin 19. yüzyılda oldukça etkin olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Diyarbakir'de suyun tasarrufu üzerinden tarımsal dinamiklerin ve mülkiyet ilişkilerinin resmedilmeye çalışıldığı bu çalışma merkeze üretim ilişkilerini alarak ekolojik bir nesne olan suyun nasıl politik bir nesne haline geldiğini ifade etmiştir. Toprak sahiplerinin kendi çıkarları doğrultusunda suyun kontrolünü ele almaya çalışmaları ve kimi zaman da köylülerin görenek hukuklarını yok sayarak geçimliklerine son vermeleri Diyarbakir kırsalındaki çatışmalı tarımsal ilişkilerin bir sonucu olarak görülmektedir. Çünkü toprak sahiplerinin artışa el koyma rekabeti hem kendi içlerinde cereyan etmiş hem de köylülük üzerindeki tahakkümü arttırmıştır. Tarımsal verimliliğin en önemli faktörlerinden olan su da bu bağlamda toprak sahiplerinin daha fazla elde etmek istediği bir madde haline gelmiştir. Bu bağlamda Diyarbakir'de ipek üretimi için dut fidanlarının ekilmesi ve bol suyun kullanılmasıyla meydana gelen pirinç ürününün üretilmesi aynı zamanda toprak sahiplerinin piyasa güdümlü hareket ettiklerini göstermektedir. Özellikle Harirzade İbrahim ve Naim Efendilerin ifadelerindeki ticaret vurgusu toprak sahiplerinin piyasa kaygılarını göstermektedir. Bu çerçevede suyun önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Suyun bu bağlamda diğer bir önemi ise Diyarbakir'de yaygın olan dut ve pirinç ürünlerinin sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesiyle ilgiliydi. İpek yapımı için gerekli olan dut ağaçları bol su istemektedir. Aynı şekilde pirinç de bir hayli suya ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla Diyarbakir'de toprak sahiplerine yüksek gelir sağlayan bu ürünler için su hayati bir konuma sahipti.

Bu çalışmada görüldüğü gibi 18. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar Diyarbakir kırsalında toprak sahipleri arazilerini sulamak için diğer toprak sahipleriyle ve köylülerle mücadele etmişlerdi. Sati köyü örneğinde olduğu gibi köylülerin de bu anlamda toprak sahipleri kadar mücadele içinde oldukları görülmüştür. Bir özne olarak köylü, kurumlar aracılığıyla ve dilekçe siyaseti ile merkezi idareyle iletişim kurmaya çalışmış ve geçimlik arazileriyle ilgili belirli bir tavır ortaya koymuşlardı. Anlaşmazlıkları çözümü ve yerel siyaset açısından dilekçeler önemli bir unsur olarak bilinmektedir.

Bu tür anlaşmazlıkların çözülmesinde yerel iktidar aygıtlarının da etkin olduğu görülmektedir. Hem Sati köyünde toprak sahibi lehine karar veren yerel meclis hem de Eşfel bahçelerinde arazileri olan Sırrı Paşa Diyarbakir'de siyaset kurumunu temsil ederek

anlaşmazlıklarda politik durumların da belirleyici bir faktör olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak suyun kullanımı ve suya sahip olma kaygısı Diyarbakır'da toprak sahiplerinin kendi içlerindeki anlaşmazlığın merkezi haline gelmiş ve politik bir araç olarak kullanılmıştır. Toprak sahiplerinin kendi içlerindeki anlaşmazlıklarına ek olarak köylülerle de anlaşmazlıklar yaşanması Diyarbakır'da toplumsal kesimlerin suya ulaşma çabalarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)
Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT)
Meclis-i Vala (MVL)
Sadaret, Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV)
Şerhiyye Sicilleri, Ahkam Defteri
Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754) / ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahriman, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.
Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri 3 Numaralı Defter: (H.1176-1198/ M. 1763-1784) / ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahriman, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

Kitap, Makale ve Tezler

- Akpınar, Özkan. "Making Property of a Marsh: Environment, Property, and Politics in Nineteenth-century Ottoman Loannina". *Middle Eastern Studies*, 58, no. 4, 2022, 1-17.
- Asan, Hakan. "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını". *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 349-362. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür-Sanat Yayınları, 2017.
- Astourian, Stephan A. "Toprağın Sessizliği Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", *Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*. Yay. Haz. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- Boeschoten, Hendrik ve Martin van Bruinessen, Yay. Haz. *Evliya Çelebi in Diyarbakır*. Netherlands: E.J. Brill, 1988.
- Çelik, Semih, ve Christina Luke. "Of Wetlands and Reclamation Regimes: Climate Change, Social Upheaval, and Political Practice in Western Anatolia in the Long Nineteenth Century", *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*. Yay. Haz. Christopher H. Roosevelt ve John Haldon, 251-276. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Dikran M. Kaligian, "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire". *Armenian Review* 48, no. 3-4, 2003, 25-45.
- Dursun, Selçuk. "İmtiyazla Mülsüzleştirme: Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde Orman Müşterekleri", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*. Yay. Haz. Onur İnal ve Yavuz Köse, 319-348. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- _____. "The Dalyans of Lake Karla: Property Rights and Artisanal Fishing in Ottoman Greece in the 19th Century". *CIEPO. Budapeşte*, 7-11 Ekim 2014.
- Erdem, Hamza. "Osmanlı Kırsalında Mülkiyet İlişkileri: Doğu Vilayetlerinde Toprak Sahipliği ve Köylülük, (1840-1922)". *Kebikeç* 56, 2023, 63-92.

- Erdem, Hamza, İmran A. Günseli, ve A. Bulut Tamgöçü. "20. Yüzyıl Başında İzmir Seydiköy'de Madam Adamapulo'nun Çiftliği ve Köylülerin Mülksüzleşmesi", *Türkiye Sosyal Bilimler Derneği 17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*. ODTÜ, 2023.
- Ertem, Özge. "Önce Ekmekler Bozuldu': 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı". *Toplumsal Tarih* 194, 2010, 74-79.
- Gratien, Chris. "Pirinç Tartışmaları: Meclis-i Mebusan'da Politik Ekoloji", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*. Yay. Haz. Onur İnal ve Yavuz Köse, 261-294. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Gündoğan, Nilay Özok. "Ruling the Periphery, Governing the Land The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840 –70". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1, 2014, 163.
- Hughes, J. Donald. *Çevresel Tarih Nedir?* Çev. M. Fatih Çalıdır. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019.
- Karademir, Zafer. *Osmanlı Yeni Çağı'nda Tarımsal Gelişim Ziraat, Hasılat, Ticaret*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Kaya, Alp Yücel. "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839- 1914)". *Devrimci Marksizm* 45-46, 2021, 11-66.
- _____. "Beylik Arazi Köylü Arazisini ve Ortak Alanları Nasıl Yuttu? 20. Yüzyıl Başında Balkanlar'da İlk Birikim ve Mülksüzleştirme", *Mülkiyet ve Müşterekler Türkiye'de Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali*. Yay. Haz. Begüm Özden Fırat ve Fırat Genç. İstanbul: Metis, 2023.
- _____. "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs and Sharecroppers", *Ottoman Rural Societies and Economies*. Yay. Haz. Elias Kolovos. Greece: Crete University Press, 2015.
- Kaya, Dilek Akyalçın. "Question of Property Rights Over Commons: Marshlands of Lapsista in the Late Nineteenth Century", *Colloque international: Appartenance locale et ses droits: les personnes et les choses*. Düzenleyen Işık Tamdoğan, l'Institut français d'études anatoliennes (IFEA), İstanbul, 13-14 Aralık 2014.
- Kemal, Yaşar. *Nuhun Gemisi, Bu Diyar Baştanbaşa 1*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Marx, Karl. *Kapital, Ekonomi Politikin Eleştirisi, I. Cilt*. Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Mikhail, Alan. *Osman'ın Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Oyan, Oğuz. *Feodalizmden Kapitalizme Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap, 2016.
- Özcöşar, İbrahim. "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14, 2015, 127-144.
- Pehlivan, Zozan. "Küresel Perspektifle Bölgesel Olana Bakmak: Osmanlı Kürdistan'ının Çevre Tarihi". *Toplumsal Tarihi* 312, 2019, 40-41.
- Polatel, Mehmet. "The Complete Ruin of a District: The Sasun Massacre of 1894", *The Ottoman East in the Nineteenth Century Societies, Identities and Politics*. Yay. Haz. Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi. New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2016.
- Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*. Çev. Nilay Özok-Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Salzmann, Ariel. *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*. Boston: Brill, 2004.
- Sert, Özlem. "Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th And 19th Centuries and Its Potential for Climate Research." *Journal of Environmental Geography* 14, no. 1-2, 2021, 8.
- Tanoğlu, Ali. "Türkiye'de Büyük Su İşlerinin Bugünkü Durumu ve Türkiye'nin Su Davası". *Türkiye Coğrafya Dergisi* 3-4 (1943), 287-308,
- _____. "Ziraatimizin Coğrafi Karakterleri ve Başlıca Meseleleri". *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası* 4, 1944, 321-354.
- Thompson, E. P. *Avam ve Görenek, İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Ülke, Cemal. "Kürdistan Eyaletinin İdari Yapısı (1847-1867)". Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2014.

Elektronik Kaynaklar

- <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1179>. Erişim Tarihi: 29 Eylül 2023.
- <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57127>. Erişim Tarihi: 29 Eylül 2023.
- <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57128>. Erişim Tarihi: 29 Eylül 2023.